

Művelődéstörténet

Németh G. Béla

A KIEGYEZÉS KORI MAGYARORSZÁG MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KÖRKÉPE
(1867 ÉS 1900 KÖZÖTT)*

A kiegyezés előkészítése

A császár kísérletet tett a kibékülésre: 1861-ben összehívta az országgyűlést, amelyen az emigráció egyes jelentős képviselői is részt vettek. A megegyezés irányvonalai kirajzolódtak, de még nem voltak eléggé erőteljesek, meggyőzőek. A császár újabb öszbirodalmi abszolútizmussal kísérletezett, amihez *Schmerling lovag* személyében vélte a megfelelő embert megtalálni. Tévedett, Schmerling misztériuma hamarosan csődöt mondott.

Az európai változások, a magyar politikai erők rendeződése és *Deák Ferenc*-nek, a forradalom rendkívüli józanságú igazságügy-miniszterének s a *mérsékelt liberálisoknak* középpontba kerülésével mind az itthoniak, mind az emigrációból hazatérők számára jelen volt az, aki az udvarral tárgyalni tudott.

Az alkalmas légkör megteremtéséhez most még inkább hozzájárult az európai politika alakulása. Egyrészt világos lett a cári hatalom balkáni terjeszkedési vágya, másrészt Bismarck német nacionális törekvése jegyében az Ausztrián kívüli német fejedelemségek egyesítésének vágya. S még valami hatott: *Erzsébet* császárné rendkívüli vonzalma a magyarok iránt. Amelyben szerepet játszhatott rideg, hatalomvágyó, művészetidegen anyósa iránt érzett ellenszenvé, amely a Wittelsbachok természet- és művészetkedvelésével élesen szemben állott.

Mind ő, mind a császár mélyen vonzódott az egziliumból már korábban hazatért, férfiasan elegáns és művelt *Andrássy Gyula* grófhoz, éppen úgy, mint *Deák*hoz. Deák kisvagyonú dunántúli köznemes, aki igazában inkább polgári életmódot tett magáévá, és sem ekkor, sem ezután semmiféle rangemelést nem fogadott el. Az udvarban „az öregúr” az ő címe és emlegetési módja.

A kiegyezés

1867-ben megszületett az Osztrák–Magyar Monarchia, amely elvben két egyenlő jogú és kölcsönösségű államnak számított, saját kormányval egy közös uralkodó alatt, aki az „Ausztria császára és Magyarország királya” címet használta.

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

Az új államalakulatot pedig Osztrák–Magyar Monarchia néven tartotta számon a világ diplomáciája és publicisztikája. A hadügy és külügy azonban közös lett, s részben a közös ügyeket finanszírozó pénzügy is. Erdély visszacsatlakozott újra Magyarországhoz, s *Horvátországnak* is, mint a magyar királyság társországnak uralkodója a magyar király, helyettese a Zágrábban székelő bán volt.

A kormányt *Andrássy Gyula* gróf alakította meg, s ő és az ország hercegérseke az ősi magyar királyi koronával, „Szent István koronájával” Ferenc Józsefet és feleségét, Erzsébetet törvényes magyar uralkodóvá koronázta.

Andrássy kormánya mérsékelt liberálisokból állt. Néhány arisztokrata kivételével közepes vagyonú földbirtokosokból s néhány polgári származású tudós főtisztviselőből tevődött össze. A kultuszárca a középbirtokosokhoz tartozó, de bárói címmel rendelkező Eötvös Józsefé lett, aki '48-ban is vállalta ezt a tárcát, ám a harcba torkolló forradalom idején miniszterségét föladva, külföldre ment, s ott megírta – angol–francia–német liberális szerzők nézeteit segítségül véve – nagy állambölcseleti művét, miként hatnak a XIX. század eszméi az államra és a társadalomra. Ő már az ötvenes évek első felében hazatért, s tudományos és politikai lapok állandó szerzője lett. Az ún. *centralista csoport* egyik irányító egyénisége; a csoporté, mely a központi kormányzat irányítását és felügyeletét addig, míg nagy liberális polgári réteg és mentalitás ki nem alakul, alapvetően fontosnak tartotta.

A művelődés, az iskolázás a kiegyezés utáni első szakaszban

Jóllehet a kormányban a középbirtokosok voltak többségben, az arisztokrácia bizalmát is bírták. A magyar föld- és erdőbirtok több mint fele nagy- és középbirtokosok kezén volt. Az előbbieik vagyona ezertől több százezer holdig terjedt, az utóbbiaké pár száztól ezerig, kétezerig. Nagybirtokosnak számított a három keresztény egyház is. A legnagyobb birtokok a katolikus püspökségek kezében voltak, többnyire több ezer holdig. Majd a reformátusok, aztán az evangélikusok következtek. Az egyházak ebből nemcsak vallási tevékenységüket tartották fenn, hanem *iskoláikat, szociális intézményeiket* is. S az elemi iskolák több mint fele, majdnem háromnegyede, kivált vidéken, főleg a falvakban az egyházak kezében volt, a középiskolák közül a gimnáziumok többsége is. A szakosodott középiskoláké s a szakfőiskoláké azonban csak kis részben.

A zsidó oktatási intézmények egyenjogúsítása azonban még csak szóban forgott, de csak részben ment végbe.

Eötvös hívő katolikus volt, ám ezt jól össze tudta egyeztetni korábbi romantikus, majd egyre inkább pozitivistikus beütésű felvilágosult liberalizmusával. Fiát is a természettudományok felé kormányozta, s híres német természettudósok által vezetett egyetemekre irányította, akiből így csakugyan európai hírű elméleti fizikus lett. (Amikor Eötvös reformjairól beszélünk, szólni kell arról, hogy Bach már megkísérelte, s részben sikerrel, a természettudományos modernizálást. Csakhogy, mint egykor II. József, ő is németesítéssel és birodalmi egysége-

sítési szándékkal kötötte azt egybe. Így a II. József-féle kezdeményezés Metternich alatt nagyrészt elveszett. Eötvösnek tehát újra kellett kezdenie és sikerre vinnie e reformokat.)

A kormány indulása nem ment zökkenő nélkül. Andrássy hamarosan közös külügyminiszterré lett, s utána gyors egymásutánban több miniszterelnök-utód váltotta egymást. A főváros két részének, Budának és Pestnek irányítása, közművesítése, kereskedelmi, ipari, pénzügyi góccá építése egyesítésüket kívánta meg, ez *1873-ban* végbe is ment, s így már a valódi európai nagyvárosok, fővárosok sorába iktatódott. A külföldi banktőke, bár már eddig is jelen volt, most fokozott ütemben áramlott be.

Mégis az első esztendőket nemcsak a kezdet nehézségeit viselték, hanem az európai feszültségek hatásait is. Itália az egység felé tört, s ez erősen érintette Ausztriát. A francia–német viszony is oly háborúvá éleződött, amely III. Napóleon bukását, s a Hohenzollern német császárság létrejöttét szülte meg. A török–oroszbalkáni rivalizálás is összeütközésekhez vezetett.

Mindennek ellenére a kezdemények, a „gründolások” ideje már ez is.

A lakosság nemzetiségi és vallási megoszlása

Magyarország lakosságát az első jelentős magyar statisztikus, *Fényes Elek* számításai nyomán Erdéllyel, Horvátországgal s a határőrvidékkel együtt ekkor *tizenhárom millióra* lehet tenni. A szorosabban vett Magyarországot – Horvátország és a határőrvidék nélkül – viszont ily megoszlással lehet számba venni: 4 800 000 magyar, 2 200 000 román, 1 700 000 szlovák, 1 300 000 német, 1 250 000 szerb, 900 000 horvát, 440 000 rutén, 240 000 zsidó.

A lakosság vallási megoszlása hozzávetőlegesen a következő volt: 6 200 000 római katolikus, 2 300 000 görögkeleti, 1 850 000 református, 1 300 000 görög katolikus, 1 000 000 evangélikus, 240 000 izraelita, 47 000 unitárius.

Az ország legsűrűbben lakott része a Dunántúl és a főváros környéke. A legiskolázottabb a Dunántúl északi része, az Alföld és az északnyugati felföld találkozási övezete, Erdély néhány városa. Az egyes nemzeti csoportok között a magyarok és németek vezettek e tekintetben, az utóbbiak különösen a felföldi, erdélyi és részben dunántúli városokban.

A pártok

A kiegyezéssel létrejött a parlamentális kormányzás lehetősége. Az első választás három nagy pártba tömörítette a képviselőket: az ún. *Deák-párt* a Monarchia másik felével, illetőleg az uralkodóval való egység alapján állt. Az ún. *Tisza-párt* a jobbközép, amelynek vezére egy nem arisztokrata, de nagy földvagyonnal rendelkező birtokos, *Tisza Kálmán* volt, lazább kapcsolatot és több önállóságot

óhajtott az országnak a Monarchián belül. A harmadik, a *Kossuth* vagy '48-as párt, amely a '48-as törvényekhez való ragaszkodást és a Monarchián belüli teljes önállóságot kívánta.

Urbanizáció és művelődési szerkezet, intézmények

A választói jog vagyoni cenzushoz s iskolázottsági fokhoz (írni-olvasni tudáshoz) volt kötve. Az Andrássy-kormányt, s a rákövetkezőket is a Deák-párt vezette. Majd csak 1874-ben, amikor a *Tisza- és Deák-párt* egyesült *Szabadelvű Párt* néven, vette át a középbirtokosokra támaszkodó, de az arisztokráciától is támogatott Tisza-csoport a vezetést. Előbb azonban a konzervatív arisztokrácia, s részben az egyház által pártfogolt csoport vált ki a Deák-pártból *Konzervatív Párt* néven. A nemzetiségek képviselői hol egymással szövetkezve, hol külön-külön foglaltak állást a törvényhozásban.

Már a Deák-párti kormányok megkezdték egyrészt a városok, mindenekelőtt a főváros közművesítési, kulturális, civilizációs s minden egyéb fejlesztését, másrészt a vidék, a falvak közigazgatási s művelődési rendszere felépítésének gyorsítását. A József Nádor Mérnökképzőt főiskolai-egyetemi rangra emelték, létrehozták a *kolozsvári tudományegyetemet*, négy karral, a hadsereg magyar részlege számára tisztképzőt szerveztek *Ludovika Akadémia* néven, fölülvizsgálták a túlságosan is nagyszámú vidéki jogakadémiákat, s a nem kielégítő színvonalúakat megszüntették. A *Tudományos Akadémia* szakosztályait jelentős támogatásban részesítették, s megvásárolták a Monarchia egyik legnagyobb értékű képgyűjteményét, az *Esterházy-képtárat*. Azokat az egyházak kezelésében lévő elemi és középiskolákat, melyeket azok sem anyagiakban, sem a tanterők kellő színvonalát illetően nem láttak el, állami, illetve községi kézbe adták. Megfelelő színvonal-garanciák mellett engedélyezték a zsidó felekezeti iskolák létrehozását.

A vidéki városok könyvtárfejlesztését segítették, s a falusi iskolai könyvtárak létrehozását szorgalmazták. Az ország legnagyobb könyvtárát, az *Országos Széchényi Könyvtárat* idegen nyelvű, magyar vonatkozású könyvekkel, ősnymtatványokkal gazdagították; gyakran magánszemélyek is, mint például *Jankovics Miklós gróf*, aki egész vagyont áldozott ilyen könyvek megszerzésére.

Egyszóval liberál-nacionális szellem hatotta át a vezető politikai elitet. Jellemző, hogy egy fiatal földbirtokos, *Kállay Benjámín* – majd két évtized múlva hosszú időn át közös pénzügyminisztere a Monarchiának – lefordította *J. St. Mill* több művét, s élesen kritizálta, mivel a választói jogot, szerinte, az túlságosan magas életkorhoz és vagyoni rátákhoz köti, s a házasságon kívül születettéket is kétségesse teszi. Jellemző az is, hogy *IX. Pius csalatkozhatatlansági bullája* kihirdetésének uralkodói tiltását csak két püspök hibáztatta. Ugyanakkor *Ipolyi Arnold* nagyváradi püspök a magyarság pogánykori mitológiájának vizsgálatába merült, *Horváth Mihály* címzetes csanádi püspök pedig a laicizált állami oktatás mellett szólt.

Az uralkodó szellemi irányzat: liberális pozitívizmus

A liberalitás tehát jelen volt – a szociabilitás viszont sokkal kevésbé. Az egykori jobbágyoknak, a mostani uradalmi s falusi cselédségnek, a napszámos mezei munkásoknak ügye, életviszonyai éppoly kevésbé indította a vezető réteget jóléti törvényhozásra, mint a gyorsan szaporodó városi gyári munkásoké vagy akár a csekély fizetésű közalkalmazottaké. S e tekintetben az új viszonyok közt gyorsan gazdagodó városi kereskedő s vállalkozói réteg sem volt különb.

A pozitívista fejlődési és kiválasztódási elv, akárha szerzőit nem ismerték is, jelen volt. Az egyén egy liberális, azaz szabad társadalomban vele született tehetségének s tevékenységének jegyében jut előre, érvényesül, kovácsa a maga szerencséjének. S mutatott is föl erre e korszak magyar világa példát sajtóban s irodalomban is. *Jókai* majd a maga – ezúttal szinte hugói – romantikájával, regénybe is foglalta, főhősévé tette a liberális szabadság jegyében érvényesülő ipari-feltalálói tehetséget a *Fekete gyémántok* (1870) című regényben.

Ám bármennyire ne legyen is rokonszenvező az utókor e szociabilitást kevésbé ismerő és gyakorló évtizedekkel, el kell ismernünk, hogy az ország nagyot lépett előre mind gazdasági, mind művelődési téren, de a polgári *törvényhozás* és *egészségügy* tekintetében is. Ez utóbbi vonatkozásban utaljunk például arra, hogy egyrészt Deák már 1873-ban javasolja a polgári házasság (s vele a válás lehetőségének) törvényi bevezetését, vagy arra, mily erőfeszítések történtek a vissza-visszatérő járványok állami gondoskodású leküzdésére.

Iparosodás, városiasodás

Budapest a kontinens egyik, ha nem éppen a leggyorsabban fejlődő városa volt. Kórházak, színházak, közlekedési modernizálások, művelődési és társas egyletek alapításai követték egymást. S egyre nagyobb számban a vidéki városokban is.

A földművelést és egyben a közlekedést is elősegítették a gát- és csatornaépítések. A Dunát a Tiszával, az Alföld átszelésével összekötő, egyszerre árvízmentesítő és öntözőcsatornát már Csáky Imre gróf, kalocsai érsek megtervezette Mária Terézia korában. Most sor is került megvalósítására. És a Tisza s a kisebb, a Kárpátokból induló folyók gátjainak építése is tervezetten indult és haladt előre.

Andrássy Gyula kezdeményezésére a két, nagy bérházakkal s üzletekkel teli körutat a Szent István-bazilikától induló *sugárút* szelte át, az immár gondozott kiránduló-sétáló helyé kiképzett Városligetig, főúri s nagypolgári palotákkal, s díszes neoreneszánsz, neoklasszikus külsejű, drága bérházakkal. Itt épült a szűkebb régi helyéről ideköltöző *Operaház*. Szükség is volt rá: kiváló külföldi meseteretek szívesen jöttek Budapestre. *Liszt* immár hazája fővárosát tartotta igazi otthonának, s *Wagner* is fölkereste vendégszereplésre. *Brahms* pedig több művét itt mutatta be először.

A sugárút alatt pedig hamarosan megépült a kontinens első földalatti villamosvasútja. A Dunát pedig hamarosan új híd szelte át: az 1876-ban átadott *Margit híd*, amely nagyobb közlekedési terhelést bírt el a Lánchídnál, s később a Duna Margit-szigetét is bekapcsolta a város mindennapi életébe mint kiránduló- és sétahelyet. Majd megépült az ország vasúthálózatát összefogó központosító két nagy pályaudvar, a *Keleti* és a *Nyugati*, s az őket, illetőleg a Duna két oldalát összekötő *vasúti híd* is. A Duna hajózhatósága hamarosan Bajorországtól a Fekete-tengerig terjedt: a Déli-Kárpátok között a folyómedret megszabadították a gátló szikláktól s szűkületeit szélesítették. Ez egyben az árvízveszélyeket is kiküszöbölte, ritkította.

Egy-egy esetleges rövid besszt rendszerint szélesebb hossz követ. A külső területeken gyárak, üzemek vették körül a fővárost, de egyes vidéki városokat is, mint *Győrt*, *Temesvárt*, *Miskolcot*. Az érc- és szénbányászat éppúgy modern feldolgozóüzemekkel gazdagodott, mint a mezőgazdaság egyes ágai is, például olajos magvak, sörárpa vagy sajátos szőlőfajták nagyüzemi termelése.

Lakosság-mozgás, asszimiláció, nemzetiségek

Meglehetősen lakosságvándorlás indult el, részint az egyes vidékek, részint a falu és a város között. Ez Magyarországon egyben nagyfokú nemzeti asszimilációval járt együtt. Az ország magyarlakta területei többségükben jó mezőgazdasági adottságúak voltak, növénytermesztésre éppúgy, mint állattenyésztésre. S a lakosság jórészt arányos egyrészt a munkásszükséglettel, másrészt az eltartó képességgel. Mind a Dunántúl, mind az Alföld, mind Észak- és Kelet-Magyarország magyarlakta területei ilyenek voltak. Az északi és keleti hegyes-sziklás-erdős vidékek más nemzetiségek lakta nagy területei azonban már kevésbé. *A bányászat, az erdőgazdaság, s a hozzájuk kapcsolódó ipar* sok embernek nyújtott ugyan foglalkozást, de távolról sem mindenkinek.

A városok, kivált a főváros s néhány ipari központ gyors növekedése nagyszámú építőmunkást kívánt. Budapesten az építőmunkások igen jelentős része szlovák volt. Egy részük hazament, többségük ittmaradt újabb munkáknál, s gyermekeik már magyar iskolába jártak, magyarul írtak, olvastak. A budapesti telefonkönyv vagy városi névjegyzék még ma, a nagyarányú névmagyarosítás után is rendkívül sok szláv, kivált szlovák nevet mutat. Hasonlóképpen németet is. Ez utóbbiak ittléte azonban más történetű. Részint a török uralom után telepedtek le, iparosok, kertészek, kereskedők és földművelők is. Más részük hivatalnokként került ide, s maradt itt. De a kiskereskedelem is jórészt az ő kezükben volt az ország egyes területein.

Vidéken a török kiűzése után nagy s jól termő területek maradtak műveletlenül. A telepítések részint a Habsburg Birodalom nyugati részeiből, részint az ország szegényebb területeiről történtek. A Temesi Bánságot jórészt nyugati területekről toborzott telepésekkel népesítették be, akik között a *németség* volt a legnagyobb számú. Az Alföld egyes vidékeire, főleg Békésbe viszont az északi

ország rész *szlovák* lakosságából történt tömeges telepítés. Erdély délkeleti részének német, *szász* lakossága viszont Árpád kori telepítés, főleg vár-, városépítés célzatával. Észak-Erdélyé, kivált a szatmári németiségé, meg ugyancsak jó részt török utáni, részben Mária Terézia kori. Az észak-magyarországiak pedig részint Árpád-házi, részint Anjou s korai Habsburg koriak, s elsősorban városiak: iparosok, kereskedők, bányászok voltak.

Ezek közül a telepítések közül a koraiak tartották nyelvüket, ám ugyanakkor egészen az országhoz tartozónak vallották magukat, hangsúlyosan az északiak, s nem kívánták s nem kívánják a Habsburg Birodalomba olvasztást. Tartották nem annyira az osztráksághoz, mint inkább a németiséghez való kapcsolatot, nem utolsósorban protestáns, lutheránus vallásuk jegyében. A békési szlovákság ugyan nem csatlakozott a '48-as szlovák mozgalmakhoz, de nem különítette el magát tőlük.

Az *erdélyi románság* mind életformájában, mind társadalmi szokásaiban, főleg pedig *ortodox vallásában*, egyházában erősen elkülönült; bár a nagyobb műveltséggel rendelkező görög katolikusok valamivel talán e tekintetben közelebb álltak a magyarsághoz. Ám ugyanakkor éppen ez utóbbiak lettek később Erdélyben a saját nemzeti gondolat elsődleges hangadói. A Kárpátokon túli területtel való egyesülés gondolata azonban még nem vált általánossá, uralkodóvá. A *szerbek* lényegében a török nyomás következtében vándoroltak közép-balkáni hazájukból egyre északabbra, a dél-magyarországi Bácskába is. Ám éppen mert e vidék a török után jórészt telepített lakosságú volt, ekkor még a kevert lakossághoz jól illeszkedtek, s nem vagy kevésbé vélték dominanciájukat és ortodoxiájukat elszakadási oknak.

A zsidóság bevándorlása s magyarosodása

A népesség új elemmel való vegyülését a zsidóság bevándorlása és letelepülése jelentette. Zsidó lakossága volt már az Árpád-korban is az országnak, de nem nagy arányszámú, s erősen elkülönülve és meglehetősen korlátozott jogokkal. Az ún. vegyesházi királyok idején számuk szaporodott, s a török által meghódított területekről meg a balkáni, a russei és egyéb központokból származó zsidó kereskedők is jöttek az országba. A török kiűzésével ez az utóbbi réteg azonban jórészt elhagyta az országot.

Az újabb bevándorlás *Mária Terézia s II. József* alatt kezdett megerősödni. Igazában azonban csak a XVIII. század végén s még inkább a XIX. század elején lett nagyarányúvá. Két (illetve három) irányból. A *sziléziai eredetű* volt az első, de ez sohasem lett oly tömeges, mint a XIX. század első harmadától az *Orosz-Lengyelország s Ukrajna* felőli. Ez az első hullám Csehországon s részben Ausztrián át érkezett. Főleg a Bresslau központú elem volt a legjelentősebb. Ez a csoport németül beszélt, s különböző fokon, de könyv-, sőt újságot is írt. Ehhez kell számítanunk a Dél-Németországból s a tulajdonképpeni Ausztriából származottakat is.

Többségükben német iskolázottságúak voltak. Jelentős részük tudományos és irodalmi műveket is olvasott. Az északnyugati *Rózsahegyre* költöztek például, mielőtt már maroknyian voltak, közös könyvtárat hoztak létre. Mária Terézia az orvosi, gyógyszerészi s ügynökösökös tevékenységet is megengedte nekik. Egyetemet is látogathattak kis számban. *II. József bővítette jogaikat*. Szinte az első nemzedékben kétnyelvűek lettek. Érdekes, hogy ezek az Ausztriából, Sziléziából jöttek többnyire megtartották német vagy cseh nevüket, miközben gyermekeik többnyire már anyanyelvi szinten beszéltek magyarul. Vallásgyakorlásuk nagyobb hányadában a *neológ* csoporthoz sorolta őket. Egyesek, kivált a bécsiek közül, *pénzemberként*, „bankárként” tevékenykedtek. *Újságíró* is korán és gyakran került ki közülük, magyarul is, németül is. A külföldet a magyar gazdasági és pénzügyekről az ő szerkesztésükben az 50-es évektől megjelenő *Pester Lloyd* tájékoztatta. S Erzsébet királyné egyik magyar nyelvemestere épp egy közülük kikerült publicista, *Falk Miksa* volt. Ezt a réteget, amely vallását tekintve többnyire neológ, egyre inkább az *értelmiségi polgárság* körébe sorolta a kor köztudata. Az irodalomban a 70-es, főleg pedig a 80-as években tettek számba vehető kísérletet, s nyújtottak teljesítményt.

Már az 50-es években, kivált azonban a kiegyezés körül, egy sokkal nagyobb tömegű zsidó bevándorlás indult meg, elsősorban *Galíciából*, de *Ukrajnából*, *Bukovinából* is. Ezek a csoportok többnyire a *jiddist* beszélték, s ha egyes csoportok neológok voltak is, sokkal kevésbé polgárosultak, mint az északnyugatról érkező csoportok. Foglalkozásuk is sokkal inkább házaló vagy falusi kiskereskedő, szatócs, kisiparos, vásáros fölhajtó s közvetítő, kocsmáros, semmint értelmiségi módon gazdasági ember, orvos vagy hasonló.

Szegényebbek is voltak, életmódjuk, ruházódásuk, táplálkozásuk is sokkal távolabb állt mind a hazai nemesitől és polgáritól, mind a jómódú parasztitól. Többségükben belépésük idején *ortodoxan* vallásosak, majd az első nemzedék fiataljai a neológ és ortodox magatartás között ingadoztak. Míg a nyugatiak városokban, kisvárosokban, jómódú falvakban telepedtek le, a keletiek a szegény falvakat is szívesen választották lakóhelyül s foglalkozási színterül. Sokkal kisebb számban voltak értelmiségiek, mint a nyugatiak. Kétségtelenül volt is ellenérzés, ellenszenv a két csoport között; a nyugat-magyarországiak úgy érezték, s ennek újságírói s szépirodalmi nyoma is bőven van, hogy a keletiek ellenszenvet, kicsinylést hívnak ki; a keletiek viszont őseikhez hűtleneknek, népük hagyóknak vélték az előbbieket.

Budapest azonban, bár itt is jól érzékelhető volt a két csoport között a különbség, amely külön zsinagógaépítésben is megmutatkozott, mégis *kiegyenlítő olvasótéregyelynek számított*. A század utolsó évtizedeiben nemesi, sőt főrangú címet kaptak keresztény hitre át nem tért nagyiparos vagy bankárcsaládok is, bár csak *báróit*, grófit nem. Mindenesetre a századközepén már Európa egyik legnagyobb zsinagógája épült meg Budapesten, több kisebbel együtt.

Az egyenjogúsítást már a forradalom tervezte, de csak a debreceni trónfosztó csonka parlament mondta ki, s szentesítése csak a kiegyezés után történt meg. A tudományban is jelentős volt a magyarosodott zsidóság részesedése, a nyelv-

tudományban, a történetiben, s az orvosi és természettudományban is. Az áttértek közül pedig új hitközösségükben nyertek egyesek magas helyet és címet. *Antiszemitizmusról* először a 80-as években lehet számba vehető történeti s közéleti jelenségként beszélni.

Közigazgatási, művelődési, művészeti intézményrendszer kiépülése

Andrássy közös külügyminiszterré kinevezése után, mint utaltunk rá, részint a pártok között álltak be változások. A két nagy pártból kisebb csoportok váltak ki, s ennek párhuzamaként a kormányok is szinte évenként alakultak át. Miniszterelnök is *öt* váltotta egymást.

Ám ez a közéleti, politikai változékonyság egyáltalán nem vetette vissza a gyors fejlődést, átalakulást. Ellenkezőleg: bizonyos értelemben szükségszerű következménye volt annak. Folyt a vasútépítés, bankok nyíltak vidéki városokban is, országos és helyi egyesületek jöttek létre, csillagvizsgálók létesültek. Az igaz, hogy az irodalomban ez a folytonos átalakulás bizonyos zavarodottságot váltott ki, s az ötvenes évek nemzedékének csak néhány tagja alkotott továbbra is, mindenekelőtt *Jókai*. A fiatal nemzedékből pedig csak egy-egy egykönyvű szerző hozott valóban új és kitűnő látás- és alkotásmódot.

Igaz viszont az is, hogy a festészet, az építészet, a várostervezés (nem utolsósorban a III. Napóleon típusú Hausmann tervezte városépítés), a lakáskultúra a fővárosban, de vidéken is nagy lendülettel ment előre. Mégpedig úgy, hogy a nyugat-európai s hazai örökséget és jelent próbálták egyesíteni, s belőle valami sajátos hazait, magyart elővarázsolni.

A „gentry” előtérbe jutása

Az új, a formálódó „polgári” Magyarország egy sajátos társadalmi réteg vezető szerepe mellett (és ellen) alakult. Ezt az angol vidéki birtokost jelentő *gentry* szóval szokás jelölni és jellemezni, mert maga is szívesen jelölte s jellemezte magát ezzel.

Ez a réteg a pár száz holdastól az ezer-kétezer holdasig terjedő birtokú földesúr, többnyire a középnemességből kialakult társadalmi csoport volt. A nagybirtokos arisztokrácia jórészt visszahúzódott kastélyaiba vagy kisebb-nagyobb városi palotáiba. Társas életet élt, utazott, néha művészkedett vagy mecénáskodott, de többsége nem lépett ki egy sajátos belterjességből. Az *országgyűlés kétkamrás* volt, s ők a *felsőház* tagjai voltak, örökösödési vagy királyi kinevezés jogán, az egyházak püspökeivel, vagy uralkodói meghívás alapján ott helyet foglaló bankárok, nagyiparosok, tudósok társaságában. Nem törvényalkotási, hanem vétőjoguk volt az alsóházból, a parlamentből elébük terjesztett törvényeket illetően. Szívesen házasodtak össze a magyar arisztokrácia, a Monarchia nagy csa-

ládjaival, *osztrákokkal, csehekkel, horvátokkal*, de egyéb távolabbi országok arisztokráciájával is.

Az ország a középkor óta több mint félszáz megyére (igazgatási egységre) volt osztva. Az arisztokrácia, ha hivatalt vállalt, rendszerint csak *főispánit*, azaz a kormányzatot megtestesítő főhivatalt foglalta el, melybe a kormány javaslatára királyi kinevezésen át jutott. Az *alispáni* poszt választással történt, a megyei közgyűlésen a megye erre jogosult főhivatalnokai, fő adózói választották az alispánt, akit a főispán és a kormányzat erősített meg. A főispán rendszerint a megye *arisztokrata nagybirtokosai* közül került ki. A megyebál éppoly szerves része volt a társadalmi-társasági életnek, mint a falvak kis kastélyaiban lakó gentry vendéglátással egybekötött névnapjai, körvadászatai. A lányok vagy nevelőnővel iskoláztak, vagy – ismeretségszerző módon – jóhírű nevelőintézetekben. A fiúk a középiskola után vagy *jogi egyetemre*, vagy vidéki *gazdasági*, illetve *jogi akadémiákra* iratkoztak.

Iskola már a Bach-korszakban a viszonylag alacsony lélekszámú falvakban is kötelezően létezett, gyakran egyetlen tanítóval, és rendszerint kis könyvtárral is. A faluban a pap, a tanító, a viszonylag nagyobbakban a jegyző adta az értelmiségi módon iskoláztottakat. Az iskola vagy egyházi, vagy állami volt. Az ország nyugati felén már a 80-as évek után kevés volt az analfabéta, a keleti s északkeleti vidékeken, kivált hegyvidékeken és „tanyás” településeken jóval több. Számítási, történeti, földrajzi, s élettani alapismereteket adott a tanítás.

Az iskola szelleme falun is, bár ott az 50-es, 60-as években még kevésbé, a rohamosan terjedő *pozitívizmusé*, melyet a *nacionális szellem* hatott át. Ami mellett kötelező volt a *vallásoktatás* is. A nemzetiségi vidékeken a falusi iskolák többnyire felekezetiiek voltak, s az *illető nemzetiség nyelvén* tanítók. A magyar nyelv valamelyes ismeretét is adniok kellett; de ezt többnyire nem vagy nagyon felületesen tartották be. A falusi *újság- és könyvolvasás* az ország nyugati és a gazdagabb alföldi részeken, már a 80-as években, a keleti és hegyvidékieken a század végén lett általános.

Az Andrássy külügyminiszterre való kinevezésére következő félévtizedes intervallum után a gentry legmagasabb rétegéhez, félig már az arisztokráciához tartozó (felesége grófi családból származott) *Tisza Kálmán* alakított kormányt, s mintegy másfél évtizedig ő volt az ország miniszterelnöke.

*A városiasodással együtt fejlődő művészetek:
építészet, festészet, színház, gyűjtemények*

Ebben a félévtizedes intervallumban a városépítés, a közlekedés- és iparfejlesztés nem állt le; sőt bizonyos szabadsággal folyt, s a kormányzati bizonytalanság múltával szinte föllendült.

A hozzá kapcsolódó művészeti ágakban is fejlődés következett be: építészet, a belső teremfestészet, de a reprezentatív, többnyire történeti, táj-, életkép-, táb-

lakép-piktúra, portré- és állókép ábrázolás is virágzott késő romantikus-fél-realistikus stílusban-modorban.

A legjelentősebb mesterek *Münchenben*, később *Párizsban* tanulták művészetüket. Közülük a legnevesebb, külföldön is szívesen foglalkoztatott *Munkácsy Mihály*, aki az említett valamennyi műfajban alkotott. S néha már ő is, *Paál László* azonban szinte egészen a természetfestés felé fordult a *barbisoni* iskola jegyében. *Mészöly Géza* viszont a hazai tájak, kivált az ország s Közép-Európa legnagyobb tava, a Balaton vízfényeinek, parti erdeinek-nádasainak, vízi életének remek, impresszionizmussal rokon ábrázolója. Továbbra is virágzott a történeti festészet, csak hogy a kor irodalmának lélektani érdeklődésével. *Madarász Viktor* különösen kedvelte a bomlott lélek ábrázolását. A történelmi festészet *Benczúr Gyula* reneszánsz ragyogású nagy tablóképein híres történeti, de saját korú eseményeket is megjelenített, és arcképeket s egész alakos személy-megjelenítést is adott.

*Az irodalom megtorpanása s irányváltása;
a színház- és zeneművészet intézményei*

Az irodalom viszont bizonytalanságot mutatott. *Arany* öregkorában befejezte ugyan Toldi Miklósról, a népi történeti hősről szóló eposzi trilógiáját, *Jókai* pedig ekkor írta egyik legszebb regényét, *Az arany embent*, amely azonban, mint a kései Arany lírája is, bizonyos *elvágyódást*, robinzonádos *természetbe menekülést* mutat, s némi otthontalanság-érzést a nagyvárosban. Mindketten vidékről kerültek az akkor még százezres lélekszámú fővárosba, amely most már több mint félmillió.

A fiak nemzedéke inkább a *várost szerette*, s egyetemet végzett, külföldet járt. Ismerték a nyugati országok társadalmát, művelt közéleti rétegeit. Így egyszerre tettvággyal és a tehetetlenség érzetével figyelték, különösen a vidéki gentry vezette társadalmi-társasági életet: a fővárost – itt viszont részint hagyománytalanul, talmi polgárságúnak tartották a lakosság egy részét és életformáját –, s a nyugaton megismert, s a nyugati lapokban tapasztalt polgári művészetet szeretnék volna látni. *Arany* fia, *László* a kor tán legszebb, legszorongóbb művének, *A délibábok hőse* című verses regényének mottója: „Születtünk haj, fog és illúziók nélkül, Meghalunk haj, fog és illúziók nélkül.” *Asbóth János* (a 48-as mérnök-tábornok fia) regényének, az *Álmok álmodójának* hőse pedig, Velencébe menekülve, így beszél a mű nyitó mondatában: „Te vagy az, Velence, oh, ahol feledni tudnám hontalanságomat.”

A 80-as évekre azonban annyira összecsiszolódott a születetten városi polgár s a hivatalviselő, városivá lett közéleti, nemesi eredetű réteg, hogy kölcsönösen értették, s kölcsönösen és gyakran egyszerre *humoros iróniával* és *méltányló elfogadással* tekintették egymást. A vidéki birtokosok fiaiból verbuválódott s a városi polgárságból jött réteg immár vegyült egymással.

A korszakot az irodalmi föllendülést jellemezte. Az *elbeszélés*, a *novella* kora ez, bár néhány jelentős *regény is* született, s a *színpad is* megtalálta végre a hazai életnek, bár nem mély, de azért jellegzetes színi bemutatását. Sőt az *opera is*. Ez utóbbinak a nemzeti múlt tragikus hőseinek bemutatása lett a tárgya, fő szerzőjük pedig *Erkel Ferenc*.

A tragédia és a komédia közt elhelyezkedő, de az utóbbihoz közel álló színi alkotásoknak viszont *Szigligeti Ede* és *Csiky Gergely* lett a mestere, hol a városi és falusi élet tragikomikus vagy bohózatos, a szerelmi háromszög-motívumot rendszerint nem nélkülöző darabok. S az övékénél is többet játszották a francia színpad populáris, könnyezettető vagy mulattató *boulevard darabjait*, *Scribe*-tól *Dumas*-án át *Coope*-ig.

Külön specialitás volt a gyakran táncos-zenés, ún. *népszínmű*, *Volksstück*, némileg a bécsi *Volksstück* párja, amelynek külön színháza is volt a fővárosban. A paraszti, a falusi élet mulatságos, idillizált, édes-bús szerelmi történeteiről szólt. Ennek *Szigeti József*'s egy sor társa volt a termelője.

Az opera elsősorban *Verdi*- és – bár jóval kevesebbszer – a könnyebb *Wagner*-darabokat játszotta, de más német és olasz, s egyéb nemzetiségű szerzőket is. A polgárság volt annyira jómódú és művészi szórakozást igénylő, hogy megtöltötte a színházakat, s nemcsak a fővárosban, hanem a vidéki nagyvárosokban is, Pozsonytól Kolozsvárig, Pécestől Kassáig. A népszínmű az ország jobb módú vidékeiben, a falusi iskolákban fölállított színpadokon is – a tanítók által betanított –, kedvvel előadott játék volt.

Közben létrejött a fővárosban a színművészeti, a képzőművészeti felsőoktatás, s az új belső kiképzésben különösen elegáns *Zeneművészeti Akadémia* előadó-palotája.

A gentry-korszak írói, irodalmi műfajai és vitái

Az úgynevezett Tisza-korszak reprezentáns írója, művésze azonban *Mikszáth Kálmán* volt. Magyar–szlovák népességi határvonalról falusi féliparos, félpasztor családból indult, s jogot végzett vidéki jogakadémián, de újságíró lett. Majd sok kísérletezés után rátalált alapműfajára, a *novellára* és a *románcos-tragikus*, s az *anekdotikus-ironikus* modorra. Elsősorban az elbeszélés mestere, zárt regényépítkezésű műve csak néhány van. Azok is többségükben személyekben összekötött, szinte önálló kerettörténetek sorai. Novellái egyik csoportja a népelet anekdotikus, gyöngéden ironikus összetételű, rokonszenvet és mulatságot kiváltó; a másik a balladásan tragikust, mély melankóliával vegyítő együttérzést előhívó. Regényei közül a legzártabb, a *Szent Péter esernyője*, csúfolkodó szeretettel, nagyszerű humorba öltözteti, mutatja be a babonába menekült szegény paraszti életet, metsző iróniával a kapzsi kispolgárt. Legnagyobb szánt regényében, a *Nosztly fiú*-ban viszont már a gentry vezette megyei közéletnek, s magának a *gentry erkölcsiségének és talmi műveltségének* nagyszerű szatirikus megjelenítését adja. Ám ez is, kíméletlen leleplező részleteivel,

akárcsak a *Különös házasság* nem szervül egybe azok keménységével. Utolsó éveiben az addig inkább *Dickens*- és *Daudet*-féle humorba öltözött részvét s a metsző iróniába foglalt szatíra helyett *Dosztojevszkijt* szerette volna követni, de erre már nem volt ideje, de tán ha lett volna is, ereje s képessége is aligha.

Jókai, persze, továbbra is népszerű maradt. Annál is inkább, mert ő és a népszerű trónörökös, *Rudolf* együtt szerkesztették (legalábbis névleg) *Az Osztrák-Magyar Monarchia képmé és írásban* című népszerű, sokkötetes, képeskönyvsorozatot. *Jókai* saját műveit száz kötetben, 1894–98 között közösen adták ki könyveinek addigi közrebocsájtói.

A lírában nem tűntek föl igazán nagy tehetségek, de volt irányzati, szemléleti újulás. Ez némileg a *Petőfi*-féle '48-as társaság még élő s alkotó utolsó tagjához, *Vajda János*hoz is kapcsolódott, aki mély életmelankóliával írta ekkor is verseit. A fiatalok közül *Reviczky Gyula* az ekkor Európa-szerte népszerűvé lett *Schopenhauer* szellemében írta szép, tartózkodó bánatú verseit. Barátja, *Komjáthy Jenő* viszont már *Nietzsche* felé mutató, boldog heurisztikus istenülő költeményeit adta ki egyetlen kötetében („Ki fény vagyok, homályban éltem,” – így kezdi egyik legszebb versét, *Nietzsche* meg így zárja önarckép-gnómáját: „Flamme bin ich sichcherlich!” (A *Tragédia* születéséről már a 70-es évek végén nagy terjedelmű s értő tanulmány jelent meg a *Koszorú* című folyóiratban.)

Ekkor bontakozott ki a kor egyik leginkább nyugati szintjén mozgó, *filozofikusan jól alátámasztott esztétikai* vita: az ún. tragikum-vita. *Beöthy Zsolt*, a nagy tudású konzervatív irodalomtörténész több száz lapnyi könyvet írt *a tragikumról*, félig romantikusan, félig pozitivistán keresztény nacionalista felfogással: a tragikus hős mindig bűnös, még akkor is, ha *az erény túlzása okozza bukását*, mert a természet diktálta s a nemzeti karakter megszabta erkölcsi szabályokat megszegte. A kor jellegzetes, a gentryhez ugyan alkalmazkodó, de *a polgár utilitáris gondolkodását* és morális szemléletét ontologikussá abszolutizáló *Rákosi Jenő* úgy vélte, a társadalom arra való szövetkezés, hogy *a legfőbb rosszat, a halált, vagy ami ahhoz vezet*, mennél továbbra tudja kitolni az ember. Ennek elvétése, s így a *halál* természettől adott *kényszerűségének előbbre hozása a tragikum* igazi lényege.

Péterfy Jenő viszont egyrészt *a létben folyton jelen lévő kiszolgáltatottságot* és az ellene való csak időleges eredményű, végső soron hiábavaló küzdelem tudatosítóját vélte a tragikumban látni; ám e tudatosítás jegyében az életvitel, a magatartás, *a kölcsönös szociabilitás legfőbb tanítóját*, óvóját is.

Mind *Rákosi*, mind *Péterfy a polgári értelmiséghez tartozott*, előbbi az egyik legnagyobb napilap szerkesztője és az ún. népszínműveket előadó színház igazgatója volt, aki azonban az országban először játszatta *Ibsent* is. Másikuk tanár, esszéíró és kritikus, a korszak egyik legműveltebb íróembere, nagy filozófiai és zenei műveltséggel, aki ismerte már, méltányolta, de bírálta is *Nietzsche* írásait is, s *Brahms*ról éppúgy, mint *Wagner*ről kitűnő tanulmányokat írt.

A regény mellett, sőt azt értékben gyakran fölülmúlóan is, egy sor kitűnő novellista jelentkezett. Egyesek inkább az Európát most igazán előntő orosz próza

hatását, előbb Turgenyevét, majd Gogolét és Tolsztojét fogadták be, aztán a franciaét, mindenekelőtt Maupassant-ét.

Gárdonyi Géza elégikus, melankolikus, finom líraisággal a falusi szegénység világát idézte meg *Az én falum* című gyűjteményében, amelyben a parasztság majd idillinek látszó, majd meg nehéz küszködésbe váltó életét, az uradalmi cseledek, sőt a téli hidegbe kiűzött cigányok s az iskolás gyerekek közül kivetett cigánygyerekek világát is mutatta meg mély együttérzéssel. Regényei közül az *Egri csillagok* című, a török hódítások világában játszódó történeti regénye az első számú magyar ifjúsági olvasmányává lett, s maradt mindmáig, mivel elsősorban nem a hősiesség, hanem a kisemberek s a felnövő fiatalok háborús világban való nehéz, de bizakodó és célhoz jutó sorsát ábrázolja, bensőséges lírával áthatva. *Petelei István* a falu és a kisváros szerencsétlenceinek, kivetettjeinek, a természet világában, az erdő szépségében gyönyörködő magányosoknak, meg a kisvárosok elesettjeinek életsorát idézte föl, erősen érezhető turgenyevés, gogolos, oroszos hatással.

1890-ben az országot megrázta *Rudolf trónörökös öngyilkossága*. Ám az ekkor bekövetkező belpolitikai válság hamarosan háttérbe szorította ezt a tragikus eseményt. Tisza Kálmán miniszterelnök lemondásra kényszerült. Hosszú kormányzása idején az ország gazdasága, ipara, mezőgazdasága nagy fejlődésen ment át, s elérte azt a fokot, amelynél előbbre gentry-kormányzás alatt nem juthatott. Az ipar, a kereskedelem s a művelődés éppúgy szétfeszítette ezeket a kereteket, mint ahogy a társadalmi rétegződés és a neki megfelelő társadalmi tudat sem tudta benne helyét megtalálni.

A lakosság jelentős része immár nagy-, közép- és kisvárosokban lakott, s nagy- és kisipari, gyári és műszaki értelmiségi pályán mozgott. Erősen megnőtt az intellektuális s társadalomigazgatási értelmiség száma éppúgy, mint a közepes tanultságú kereskedelmi értelmisége is.

A polgárság elsőbbsége a városi, a fővárosi művelődésben

Röviden: a gentry uralma megingott, az arisztokrácia támogatása már kevésnek bizonyult, a megnövekedett burzsoáziát pedig sem a nagykereskedő-nagyiparos, de az értelmiségi polgárság sem támogatta. A király előbb arisztokratákkal kísérletezett, majd belátta, hogy ha miniszterelnökét közülük nevezi is ki, a polgárságnak döntő módon kell beleszólást biztosítania.

Így került a kormány élére, *Szapáry Gyula* gróf helyébe, 1892-ben *Wekerle Sándor*, az addigi tehetséges pénzügyminiszter. Kormányában voltak ugyan arisztokraták is, de a radikális szelleműek alkották a többséget. A polgári házaságot, a zsidók teljes egyenjogúsítását keresztülvitte, bevezette az állami anyakönyvezést, törvényesítette a válást, előmozdította a gazdasági, ipari, financiai szemléletű iskolázást, ipari találmányokat segített tető alá hozni, például a világ első karburátorát és első telefonhírmondóját is szabadalommal látta el. Megkezdte a főváros villamosítását, szorgalmazta a középiskolákban a természet- és

technikai tudományok oktatását. S miközben a polgári kultúrát támogatta, egyben a mezőgazdaság kereskedelmét is igyekezett föllendíteni. Okos adópolitikával a vagyonos parasztságot is korszerűsítésre ösztönözte.

Kormányzása idején, az 1890-es években *a városi polgárság* nemcsak erősen gazdagodott, hanem politikai-társadalmi *öntudatában is megerősödött*, s már-már magának kívánta, tudta, ha nem is a teljes politikai, de az intellektuális és szociális irányítás helyes értését és jogát. Mutatja ezt a sajtó nagyobb része is. Két jelentős hatású irodalmi-művelődéspublicisztikai lap született ebben az évtizedben, s állt szemben egymással.

S mint a politikai sajtó, a szépirodalmi is kettévált. A kormánypárti lapok liberál-konzervatívok vagy radikál-liberálisok voltak, az irodalmiak hasonlóképp. Liberális, hangsúlyozottan a városi, azon belül is a nagyvárosi polgárságé kívánt lenni *A Hét*. Ezt az első jelentős magyar zsidó költő, *Kis József* szerkesztette, akit, árván maradva, egy református pap nevelt, s aki, hosszú vidéki kísérletezés után, a fővárosban találta meg hangját, amely sajátos átmenete, eredeti hangnemvegyítése volt az ún. *népnemzeti* s az Európa-szerte szokásos, *kicsit Heinére* emlékeztető, városi polgári lírának. Arany tanítványának tudta magát, s az ő nyomán balladákat írt, többnyire cserbenhagyott, szegény szerelmes, teherbe esett lányokról, majd rátalált igazi érzelmi körére, a vágyódásra a benső boldogság birtoklására, az elhagyatottság érzésére, a teljes élet kényszerű hiányára.

A művelődés kétpólusossága: polgári-városi, agrár-vidéki

Sokkal fontosabb volt lapjának, *A Hétnek* irodalmi szintű művelődési-társadalmi *publicisztikája*. Szinte minden európaias polgári, a városi kultúráért tenni kívánó író részt vett a modern polgári művelődési publicisztika kialakításában. Mindenekelőtt a fővárosi német-zsidó családból származó, *Ignotus* néven jelentkező irodalomkritikus, tárcaíró, s a regény- és novellaíró *Ambrus Zoltán* és *Bródy Sándor* e publicisztika kiformálói, amely egyszerre volt szellemes, szatirikus és európai látókörű. Novellistái közül Bródy Sándor és Ambrus Zoltán mellett a groteszk romantikára is visszafogó két *Cholnoky* testvért, *Viktort* és *Lászlót* kell említeni.

Herczeg Ferenc lapja, az *Új Idők* viszont a konzervatív, nemzeti tradíciójú, történelmi s társasági tárgyú irodalmat, elsősorban a regényt és a novellát igyekezett úgy modernné áthangolni, hogy a vidék, *a gentry*, a katonatiszti, főleg a megyei, de a városi *hivatalnokréteg* életét, többnyire szerelmi-házassági-családi bizonyalmait érdekessé tegye, akár kibékítően, akár komikummal.

Mindkét lapnak nagy olvasótábora keletkezett. Az első a nagyvárosi polgárság körében, a második a gentry-szellemiséggel áthatott alacsonyabb intellektualitású s modernitású vidéki birtokosiéban, hivatalnokiéban.

Új építészeti, szépművészeti stílustörekvések

A 80-as, kivált pedig a 90-es évek azonban nemcsak a törvényhozásban és az irodalomban hoztak sok polgárian átthatott újat. Már előbb megtervezték *Steindl Imre* vezetésével a „neogót” stílusú Duna-parti hatalmas *parlamentet*, csipkés tornyokkal s egyben kupolával. Sajátos magyar nemzeti stílt próbáltak kialakítani a külső díszítések, a párkányzatok, az ajtó-, ablaknyílások és -keretek népművészetből venni vélt motívumaival. A *postapalota*, az *Iparművészeti Múzeum Lechner Ödönnek*, egy a folklórból átvett díszítőelemekkel átthatott „magyar nemzeti stílus” megteremtésére való törekvésről tanúskodott.

A 90-es évek művészeti, főleg építészeti, festészeti, szobrászati s városfejlesztési föllendülése nagy nemzeti évfordulóhoz (1898) is kapcsolódott, s az ihlette: *a magyarság honfoglalásának millenniuma*, ezredéves évfordulója. Igaz, ez kivált az építészetben, a festészetben és a szobrászatban a klasszicizálva idealizáló monumentális történeti festészetnek s a történeti stílusokat imitáló (neogót, neoklasszikus, neoreneszánsz), s az említett „nemzeti” stílusnak kedvezett. Megépítették egyes történeti várak, kastélyok kicsinyített mását a fővárosban a sugárút végére, a Városliget elejére. Ugyanott fölépítették a Schickedanz és Herzog által tervezett *Szépművészeti Múzeum klasszicista* épületét, vele szemben a kiállító (az ugyanazok tervezte) *Műcsarnok* kisebb, de hasonló tömbjét. A kettő közti tér félkörös lezárásul a *Zala György* és *Schickedanz* tervezte *Hősök tere* klasszikus ívű fölkéibe föllállították a nagy uralkodók szoborsorát, középen, magas oszlopon, kezében a koronát és a kettős keresztet tartó diadalmas anygallal. Véglegesre formálták a Dunára néző királyi várpalotát (*Ybl Miklós* és *Hausmann Alajos*), s a Gellérthegyre, az új, az Erzsébet hídra néző szögellésbe a Szent István nevelő Szent Gellért szobrát állították, ahonnet, a monda szerint, István halála után őt a pogány lázadók letaszították.

S pesti Városligetben egész évre szóló kiállítás mutatta a nagy külföldi vendégseregnek, mint heverte ki ezeréves történetének minden baját, pusztulását az ország. S vidéken is sok történeti emléket restauráltak, s a korszak egyik népszerű (bár közepes tehetségű) festőjével, *Feszty Árpáddal Pusztaszeren*, ahol a monda szerint a honfoglaló törzsek vezérei egységüket vérükkel pecsételték meg, egy látványos körképen a honfoglalást mutattatták be.

A mezőgazdasági cselédség és a tanyai parasztság iskolázottsági elmaradása

Az ország a század végére valóban nagy utat tett meg: az iparosodás, a gyár- és kisipar területén hasonlót, azonban a mezőgazdaságén nem vele egyenlő mértékűt. Ennek oka a nagybirtok túlon túl nagy részesedése volt a művelhető földekből. S hozzá nemcsak az apró paraszti gazdaságok, hanem a feudális nagybirtokok művelési módja is elmaradt nemcsak a német és amerikai, de a legtöbb nyugati országétól. Holott az ország lakosságának többsége még mindig falun s földművelésből élt, illetőleg a nagybirtokok majorjaiban. A földműveléssel fog-

lalkozók mintegy huszonöt százaléka cseléd, többségüket uradalmakban, vagy kisebbségükben gazdag parasztnál foglalkoztatták.

Ezek a szegény és cseléd paraszti rétegek művelődésben, írni-olvasni tudásban a legelmaradottabbak voltak. A falusi gazdák cselédeinek gyermekei szinte a legkisebb falvakban is működő iskolákba járhattak – igaz ezekben jórészt egytanítós volt az oktatás –, de az írásra, olvasásra, a számtani alapműveletekre, valamelyes történelmi és földrajzi ismeretekre (s persze, az ottani felekezet *hit-tanának* alapelemeire) megtanították a gyerekeket. A járások, azaz mintegy húsz-huszonöt falut magukba foglaló közigazgatási egységek székhelyén, ha azok valódi városok voltak, működött többnyire nyolcosztályos gimnázium, amely magasabb fokon tanított hazai és világtörténelmet, adta a természettudományok alapjait, s a latin mellett egy élő idegen nyelvet, többnyire a németet. Hozzá irodalmat, s a hazai és a világtörténet mellett a művészetek históriájának elemeit s főbb történelmi korszakait is.

A polgári műveltség európai szinten a századfordulón

Ha kellő eredménnyel végezte a tanuló a nyolcosztályos gimnáziumot, *egyetem-re* vagy *főiskolára* iratkozhatott. A gazdasági s ipari, sőt az alacsonyabb fokú jogi ismereteket is *főiskolákon* tanulták, éppúgy, mint a teológiát is a püspöki székhelyeken. Az egyetem – a századfordulón négy, később öt – jogi, bölcsészeti, orvosi, teológiai, majd természettudományi karral rendelkezett. Az alacsonyabb fokú természettudományos és magasfokú technikai szakemberképzés főiskolákon folyt. Közülük a fővárosi, az alapítójáról, *József nádorról* nevezett egyetemi rangú volt, s a technikai s hozzájuk tartozó természeti és műszaki ismereteket ezen a szinten oktatta, s ilyen diplomát is adott.

A századvégen a magyar tudományos élet elérte az európai *jó középszínvonalat*, s magyar tudósokat szívesen alkalmaztak külföldön, külföldieket viszont Magyarországon. A fizika, az orvostudomány, a technikai eszközök és eljárások egyaránt kiváló művelőket, alkotókat mondhattak magukénak.

Mutatja ezt az is, hogy tudományos gyűjteményeket, technikatörténelmi s természettudományos múzeumokat hoztak létre. S mint a természettudománynak, ugyanúgy a színjátszásnak újabb, kitűnően megépített házai jöttek létre. S megépült a harmadik, majd negyedik Duna-híd is.

S mint a tudománynak és művészetnek, úgy a társas életnek is gyors tempóban alakultak új otthonai: nagy kávéházak, orfeumok, lóverseny- és sportterek, fürdők és játékkaszinók. Az Operaház mellett az egyre hódítóbb *operett* is otthonra talált, s nem is egyre. E tekintetben Budapest versenyezhetett Béccsel. S operettszerzők is szinte csoportosan léptek színre. *A népszínmű*, kivált a kisebb keresetű s kevésbé városias közönségben ugyan továbbra is népszerű maradt, de az *operettel* a nagyobb városokban már nem vette föl a versenyt. Annál kevésbé, mert a pesti operett is – mint a bécsi is a Volksstückből – a népszínműből vett át sokat. A vidék s a falu is helyet kapott benne, ami a bécsi operettben azonban ritka.

A millennium évei: historizálás, nemzetiesség az építő- és lakásművészetben

Az építészetben, mielőtt az európai szecesszió létrejött, s Magyarországot is elérte, az addig többnyire ún. neoklasszikus két-háromemeletes háztípus helyét a fő- és nagyvárosokban *neoromantikus* és *népies-nemzeties* épületek, *kivált középületek foglalták el*. De gazdag lakóházak is keletkeztek e két törekvés jegyében. Mindkettő kölcsönzött egzotikus s folklorizáló elemeket. Példa lehet a *Feszl Frigyes* tervezte pesti Vigadó „arabos” díszítéstechnikája, s az *Iparművészeti Múzeum* *Lechner Ödön* által tervezett palotája vagy a *Duna-palota*. Ugyanakkor folyt a historizálás is, mégpedig mintegy az elpusztult középkori, reneszánsz kori épületek helyébe. A törökök által lerombolt, s Mária Terézia által barokk stílusban újraépítettett budai királyi várpalotát nemcsak klasszicisztikus- reneszánsz stílusban építették újra, (*Hauszmann Alajos* irányításával), de óriási méretűre is növelték, mintegy a Duna minden fordulatáról láthatóan. A királyi várhegy koronázótemplomát pedig, a különböző korok rárakta építészeti jellegzetességeket eltávolítva, *Schulek Frigyes* irányításával a francia gótika jegyében egységesítették.

A két városrészt immár három óriási híd kapcsolta össze, s a pesti oldalt az Andrássy út mellett újabb kör- és sugárutak szelték át. A város egyes részeit sűrű villamoshálózat kötötte össze. A város ekkor közel milliós népességű volt. A főváros mellett ipari-kereskedelmi-művelődési központtá lett délen *Szabadka* és *Temesvár*, keleten *Kolozsvár* és *Nagyvárad*, északon *Kassa* és *Pozsony*, nyugaton *Győr* és *Pécs*. A vasút szinte az egész országot a fővárosból, mint központból, behálózta, és a környező országokat gyorsvonati közlekedés hozta közel.

S ha vidéken egyre több is a bánya, a modern nagyipari üzem, a kereskedelmi központ, a kölcsönt adó és kamatot szedő bank, a fővárosban, de egyéb ipari központokban is (Miskolc, Győr, Nagyvárad, Temesvár, Besztercebánya stb.) már nem a mezőgazdaság termékeit földolgozó, s nem is az azt kiszolgáló gyár- ipar volt az elsődleges, hanem a vele egyenrangú, a sokirányú ipari termékeket előállító gyár, üzem. (Vasút, elektromosság, háztartási, mezőgazdasági gépek, építőanyagok s felszerelési eszközök, s százféle hasonló.) Az iparnak már *jelentős exportja* is volt a környező, kivált a keleti és déli szomszédos országokba.

E fejlődéssel együtt a gazdag nagypolgárság egyre jelentősebb szerephez jutott; ez főként a hazai német vagy a már asszimilálódott zsidó rétegekből indult, de a magyar eredet is jól képviseltette magát. Az országgyűlés felsőházában az ősi arisztokrácia és az egyházak képviselői mellett már jelentős helyet kaptak a nagyipar és nagykereskedelem képviselői is.

Jellemző, hogy a mezőgazdaságot, a vasutat és az ipart kiszolgáló gépgyártás mellett már a XX. század legelején, az akkor még világszerte új területre, az *autógyártásra* is kísérletet tettek. S eredményes a vasúti és folyamhajózási terület is, kivált a Balkán irányába. Annál is inkább mivel a közös pénzügyminiszter, a magyar *Kállay Benjámín*, Bosznia kormányzója, korábban pedig belgrádi követ, jól ismerte a délkelet-európai szükségleteket és szokásokat, sőt a nyelveket

is. Közvetlen munkatársa, az író *Asbóth János* két vaskos kötetben írta meg *Bosznia-Hercegovina történetét és földrajzát*, amiért több európai akadémia tagjává választotta.

A századfordulón a tulajdonképpeni Magyarország városai már közel álltak ahhoz, hogy fölzárkózzanak Nyugat-Közép-Európa világához. A mezőgazdaság, falun is, kivált a nyugati országrészen közeledett a fejlett német és flamand-holland műveléshez. E tekintetben az ország keleti és északi, nyugati és dél-alföldi területei kétségtelenül erősen különböztek. A földművelés fejlődését azonban, különösen a kisparcellás és néhány holdas szegényparasztságnál erősen akadályozta az *óriási latifundiumok* sokasága, amelyek egy részén mintaszerű gazdálkodás folyt ugyan, más részén ellenkezőleg, nagyon is hanyagul, elmaradottan. Mindenesetre a cselédség sorsa, még az előbbieken is, viszonylag kevés helyen volt kielégítő.

Így érthető, hogy mint az iparban – ahol az alacsony képzettségű többség meglehetősen *alacsony bért* kapott –, a mezőgazdaság területén is elkezdődött *a szociális célzatú szervezkedés*. Amit, persze, erősen lassított az, hogy az ország kevésbé termékeny északi, hegyes vidékeiről mindig szerezhető volt a helyiek-nél olcsóbb, szervezetlen idénymunkaerő.

A városok fölgyorsult előrehaladását mutatja, hogy egymás után állítottak a különböző városokban reprezentatív nemzeti-történelmi szobrokat, például *Kolozsváron Hunyadi Mátyásét*, *Pozsonyban Mária Teréziáét* – mindkettőt *Fadrusz János* alkotta. S a kisebb városok főtereit is szobrok, emlékművek díszítették. Hasonlóképp szinte minden történelmi múlttal rendelkező város múzeumot hozott létre, és a nagyobbak színházat és színtársulatot is; a kisebbek csak az előbbit, amelyben vándor- és vendégtársulatok játszottak. S a stílusutánzó építkezés mellett elindult a műemlék épületek védelme is.

A kilencvenes évektől föllandult a korszerű középiskolák szervezése, és kelő beosztású és teremkövetelményű építése is. Már ekkor, a századfordulón megkezdődött a középiskolák szakosodása is. Részint határozottan földművelő, s még inkább ipari szakiskolákra; leginkább azonban *ún. humán gimnáziumokra*, amelyekben az irodalom, a történelem, a művészet s a latin és valamely nyugati nyelv adta a karaktert, míg *a reálgimnáziumokban a matematika*, a *gyakorlati tárgyak* s a *nagy élő nyelvek*, első helyen a német.

Az ország ezredéves fennállásának ünneplése után, a századelőn új szellemi, politikai, művészeti s irodalmi irányzatok keletkeztek, illetőleg jöttek át Európa nyugati területeiről.

A városi polgárság radikalizálódása s művelődési primátusa

Elsőnek az ún. politikai-társadalmi *radikalizmust* kell említenünk. Ez mindekelőtt az egyházak és a vallásos szellem s nevelés visszaszorítására, a törvénykezés és iskolázás teljes *laicizálására* törekedett. Igazában csak a fővárosban s a nagyobb városokban tett szert tömeges befolyásra. Többnyire hangosabb volt

annál, mint amennyi valóban hasznos, illetőleg kivihető volt programjában. Egyik jellegzetes küzdelme a kereszt eltávolítása volt, a szekularizáció, illetve a felekezeti egyenlőség jegyében, az iskolákból és közintézményekből. Hangos és látványos tüntetéseinek némileg szociális vonatkozású szegényességét, ürességét is hivatva voltak pótolni. A lejáráfélben lévő nemzeties pozitívista természet- és történettudományt kívánta népszerűsíteni, s a keresztény áthatottságú társadalmi elvek helyébe a vallásokkal szemben idegen, semleges liberális-radikális tanokat állítani. A polgárosodó zsidóságból sok jeles, szociológus műveltségű szellemi ember tartozott ide, akik a teljes szociális-közéleti *egyenjogúságot* is így vélték megteremteni.

Ugyanakkor azonban *XIII. Leó* szociális elvű tanításai nyomán elindult a keresztényszocialista mozgalom is, amelynek fő képviselője a jól szervező *Giesswein Sándor*, s a nagy műveltségű, kitűnő íráskészségű és szónoki tehetségű *Prohászka Ottokár*, a későbbi székesfehérvári püspök lett.

A szocialisztikus és radikális mozgalmakkal együtt indultak el a különböző *feminista* mozgalmak is. Előbb az egyetem bölcsészeti karára, majd az orvosira, sőt a jogira való fölvételt is kiharcolták a nők számára.

A századvég különböző, az egyházakat a közéletben, a törvénykezésben, az iskolázásban némileg korlátozó kormányok jellemezte szellemiség jegyében, részint segítségével sebesen áramlottak be az új művészi s irodalmi áramlatok. *A szecesszió* ugyan már a századvégen megjelent, s szinte uralkodóvá lett. Az építészetben elsősorban a homlokzat, ablaknyílások, erkélyek, tetőalakzatok, kapubejárat, faldomborművek megalkotásában, de a lépcsőház és lakásbeli alkóvok megformálásában is uralkodóvá lett (Lechner Ödön: *kőbányai templom*, Lechner-Pártos Gyula: *Iparművészeti Múzeum*, Lechner: *Postatakarékpéztár*, Rimanóczy Kálmán: *bérbház Nagyváradon*, Komor Marcell-Jakab Dezső: *sabadkai zsinagóga*, Korb Flóris-Giergl Kálmán: *Zeneakadémia*, Quitner Zsigmond: *Gresham-palota Pesten* stb.), úgy, hogy sokat vett át az ún. nemzeti stílusforma- és motívumkincséből is. De épültek középületek, sőt templomok is (igaz elsősorban külsejüket illetően) ebben a stílusban. Ez volt az ún. *gödöllői iskola*. A festészetben rátelepedett az impresszionizmusra és szimbolizmusra, s így sajátos, némi *feminin túldíszítettséget s érzelmes jelleget* nyert. A szobrászatban ez kevésbé érvényesülhetett; itt inkább az idillizáció s erotikus elem simul hozzá. Annál inkább viszont a modern *polgári lakberendezésben*, bútortartásban.